

А. Л. Казаков

ЧЕРНІГІВСЬКІ СІВЕРЯНИ

У статті йдеться про місця знаходження у Чернігові артефактів, що мають безпосереднє відношення до носіїв роменської археологічної культури, яку традиційно ототожнюють із літописними сіверянами.

Ключові слова: сіверяни, роменська археологічна культура, Чернігів.

Проблема походження ранньослов'янських міських структур була і залишається однією з дискусійних у вітчизняній історіографії. Це однаково стосується всіх літописних слов'ян — полян, сіверян, деревлян і інших.

Ряд дослідників, зокрема П. П. Толочко, визнає існування у східних слов'ян ранньоміських утворень. Інші — навпаки скептично ставляться до такої ідеї, помилково порівнюючи ранньослов'янські гради з давньоруськими (Ю. Ю. Моргунов). Так чи інакше ця дискусія триває і до сьогодні. Нас ця проблема цікавить стосовно території межиріччя Десни—Снова—Дніпра і, в першу чергу, відносно одного з найбільших міст Східної Європи доби середньовіччя — Чернігова, в контексті його етнокультурного походження.

Як свідчать археологічні дослідження останніх років, етнічною основою Чернігова є саме сіверяни, хоча деякі дослідники, зокрема той же Ю. Ю. Моргунов, «плідно» відкидає цей факт, натомість не висуваючи жодного аргументу (Моргунов 2014, с. 117).

Одразу слід відзначити, що Чернігів входив до західної групи сіверян. А, власне, ця західна група складалася з Чернігова, Любеча (крайній західний центр) та Сновська, який розташований на етнічному «полюсі» сіверян у південно-західному напрямку. Літопис чітко

фіксує термінологію, пов'язану зі статусом тих чи інших населених пунктів.

Так, коли йдеться про події 862 р., літопис згадує, що у «...[Рюрика] двоє мужів, не його племені, але бояри — Аскольд і Дір. І відпросилися вони до Царєграда з родом своїм. І пішли по Дніпру, і йдучи мимо узділи на горі городок, і запитали кажучи: «Чий се городок?» І відповіли вони: «Було три брати, Кий, Щек, Хорив, і поставили вони город цей, і згинули.

А ми роду їхнього, сидимо тут і платимо данину козарам. І осталися Аскольд і Дір в горді цьому» (Повість... 1990, с. 31).

Нагадаємо, що йдеться про середину IX ст. Приблизно в цей час і народжується західно-сіверянська «формація». Сновськ, вірогідно, виникає раніше, як гніздо сіверянських поселень, котрі встигли зайняти одну з потужніших водних артерій межиріччя Дніпра і Десни (р. Снов) і розселитися уздовж неї. Переважно, це був правий берег, оскільки географічно лівий берег був болотистий (заплава) (сіверяни освоювали, головним чином, терасу).

Очевидно, що сухопутні і водні шляхи сіверянської території в цьому регіоні контролював Сновськ, у гирлі якого при впадінні в Десну, в районі сучасного населеного пункту с. Брусилів було ще одне городище, яке сьогодні простежується лише за окремими фрагментами роменської кераміки. Але, у верхів'ях Снова і ще однієї річки — Стриженя, волоками можна було оминати і Сновськ і Брусилівське городище.

Це досить швидко стає очевидним, у зв'язку з чим і формується фортеця в гирлі Стриженя, при впадінні його в р. Десну (Чернігів).

Таким чином, західні сіверяни отримують контроль над усім басейном р. Десни. Скоріше за все, одночасно розуміючи, що Десну можна

обійти напрямку по Дніпру, сіверяни і блокують головну водяну артерію Східної Європи. Так виникає Любеч. Б. О. Рибачов вважає сіверян найбільш архаїчним племенем серед східних слов'ян. Але саме вони першими потрапили в зону державницьких відносин.

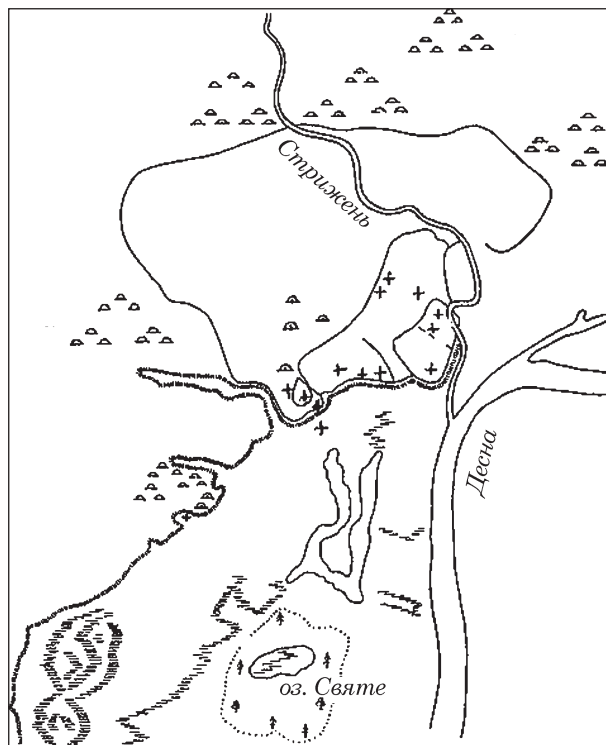
Під 882 р. варязький «клан» під керівництвом Олофа (Олег) з роду Рюриковичів пішов вниз по Дніпру «...І взяв город Смоленськ і посадив у ньому мужа свого. І звідти пішов вниз і, прийшовши, взяв Любеч, і посадив у ньому мужа свого. І прийшов до гір Київських» (Повість... 1990, с. 35). Взявши Київ, Олег промовив: «...Се буде мати городам Руським» (Повість... 1990, с. 31).

Отже, як бачимо, Любеч згадується серед населених пунктів, які літопис називає містами, і міське походження яких не викликає сумнівів.

Таким чином, самими першими, хто був втягнутий в систему державних відносин, були саме західні сіверяни. Не виключено, що до середини X ст. більша частина етнічної території сіверян вже була в орбіті впливу Київської Русі. У всякому разі, про це свідчить похід Святослава на хозар, який пішов на них перетнувши майже всю сіверянську землю, і ніде ми не зустрічаємо повідомлення, що сіверяни чинили йому будь-який опір. У той же час, на відміну від останніх, він мав такий опір від в'ятичів. «В літо 966 Святослав переміг в'ятичів і дань на них наклав» (Повість... 1990, с. 103).

Таке було можливо лише в одному випадку, якщо «сівера» вже платила данину Києву. Окрім цього, звертає увагу на себе той факт, яким шляхом Святослав пішов на хозар. Набагато коротшим до хозар з Києва був шлях по Дніпру через Сіверський Донець. Але Святослав ним не скористався. Чому? Скоріше за все, тому, що вся ця територія не входила до зони впливу Києва (проведення війська на дальні відстані, пов'язане з його утриманням — і, в першу чергу, з його харчуванням, яке забезпечувало саме місцеве населення. Тому йому довелося йти дальнім шляхом в обхід, але по землях, які могли забезпечити його війську життєздатність. А це було можливим, якщо ця територія була в сфері його юрисдикції).

Виключенням тут може бути лише локальна територія, яка жодного разу не потрапила на сторінки давньоруських писемних джерел. Це територія навколо сіверянського Радичева. Саме тут спостерігається найбільша концентрація роменських городищ і поселень (сьогодні відомо близько 25). Такої концентрації сіверянських поселень невідомо навколо жодного роменського городища. Вірогідно, саме тому Радичів і його «сателіти» і не згадуються на сторінках писемних джерел, оскільки цей мікрорегіон, що був густозаселений сіверянами, київські князі воліли оминати, оскільки ті могли дати реальну відсіч. Характерно, що проти Києва в різні часи повставали різні

План давнього Чернігова із зазначенням розташування комплексів та артефактів роменської культури

племена — деревляни, радимичі, в'ятичі. Але жодної згадки немає в писемних джерелах про непокору сіверян після їх поразки 884 р.

Як уявляється, західна «гілка» сіверян навпаки дедалі підтримує Київську владу, оскільки отримує від неї преференції. Зокрема, Чернігів згадується на другому місці після Києва, як місто, яке отримує данину від Константинополя. Поруч із ним фігурує і Любеч. Окрім цього, ці ж міста отримують право вести вільну торгівлю з тим же Константинополем.

У всякому разі, маємо щонайменше два населених пункти, що брали участь у міжнародній торгівлі. Проте деякі дослідники посилаються на те, що всі сіверянські центри не відповідають стандартам ранньосередньовічних міст Київської Русі, тому і не можуть бути сіверянськими містами. Однак, структурно, багато сіверянських центрів не відрізнялись від давньоруських і їх соціально-топографічні компоненти виглядали однаково — дитинець + посад.

За своєю укріпленою площею деякі з них, наприклад Любеч, Сновськ, були навіть більше ніж окремі давньоруські міста. У Чернігові ці межі виявились більш «розмитими». Порівняно з давньоруськими містами, за своїм соціально-економічним укладом, ранньослов'янські центри сформувались на стадії розпаду первісно-громадських стосунків, а давньоруські міста були вже «продуктом» феодального суспільства, хоча сучасниками вони сприймалися як міста, про що свідчать попередні літописні згадки про події з участю Аскольда, Діра, Олега.

На користь цього, врешті-решт, свідчить і відомий договір між Візантією і Руссю (907 р.), де Чернігів, як місто, згаданий на другому місці після Києва, а серед інших міст і Любеч. Це самий початок X ст. Звичайно, якщо йдеться про купців, які брали участь у міжнародній торгівлі, то цьому процесу передував певний період розвитку внутрішніх товарно-грошових відносин та накопичення додаткового продукту.

Як відомо, ці соціально-економічні процеси можливі лише в умовах існування більш розвинутих урбаністичних центрів, ніж в умовах існування самих сільських поселень.

Чернігівські сіверяни розселялись переважно на береговій терасі майбутнього міста, займаючи, пануючи над іншою місцевістю, високі пагорби.

Перший, кому вдалося виявити матеріальні рештки сіверян, був В. А. Богусевич, який в ході своїх досліджень середини XX ст. на території чернігівського Третьяка, знайшов фрагменти роменського посуду (Богусевич 1955).

У 1980-х рр. ліпний посуд роменської культури був виявлений на території Єлецької гори експедицією під керівництвом О. В. Шекуна. На початку 1990-х рр. господарська яма, що також містила ліпний посуд із характерним мотузковим орнаментом, була досліджена автором на розі сучасних вул. Гонча-Родимцева.

Наступний етап дослідження ознак сіверянської спільноти у Чернігові, пов'язаний із охоронними роботами початку XXI ст.

Так, у ході охоронних досліджень в зоні будівництва готелю на території чернігівського дитинця 2005—2007 рр. у північно-східній його частині знайдено фрагменти роменського посуду, а у 2007 р. при завершенні робіт досліджено господарський об'єкт, який був інтенсивно заповнений виключно роменським ліпним посудом (Казаков 2013).

Нагадаємо, що про ранньослов'янське поселення в цій частині дитинця писав і Б. О. Рыбаков, який проводив тут розкопки у 1940—1950-х рр. (Рыбаков 1949), що зникло внаслідок обвалу цієї частини міста в р. Стрижень.

У ході досліджень О. Є. Черненко, Т. Г. Новик, П. В. Солобая на Єлецькій горі у 2012, 2014 рр. також було виявлено ліпний посуд роменського типу (Новик, Солобай 2013; Черненко, Новик, Бондар 2015).

У 2017 р. в процесі охоронних археологічних досліджень на розі сучасних вул. Шевченка-Мстиславської досліджено каналу, аморфне заповнення якої містило ліпний посуд з мотузковим орнаментом. Тут така ж само кераміка зустрічається ще в одній з будівель, а також у перевідкладеному культурному шарі.

Археологічні дослідження 2018 р. повертають нас знову до Третьяка, де, як у культурному шарі, так і в археологічних комплексах, також виявлено характерний роменський посуд. Відзначимо дві житлові будівлі, в яких співіснує

ліпний роменський і архаїчний ранньокруговий посуд. Ці житла мали характерні глибокі підклітки (близько 1,2 м), стовпову конструкцію і масивні глинобитні печі, розташовані по кутах споруд.

Окрім згаданих об'єктів, в різних районах давнього Чернігова в культурному шарі епізодично також зустрічаються фрагменти ліпного роменського посуду — на подолі біля Єлецької гори, по вул. Князя Чорного — південно-західніше Єлецького монастиря, на розі сучасних вул. Єлецька-Кирпоноса, на цитаделі дитинця.

Таким чином, як бачимо, вимальовується безперервна смуга, де зустрічаються артефакти роменського походження — уздовж корінної тераси від Єлецької гори через Третьяк, Цитадель, до північно-східного краю Дитинця.

Яскраво виражені ознаки сіверянської спільноти мають місце на території майбутнього окольного міста, по вісі південний схід-північний захід в межах території між укріпленнями дитинця і окольного міста (між сучасними вул. Преображенською та Гетьмана Полуботка).

Сьогодні ще зарано говорити, були то окремі поселення чи, навпаки, єдине, що простягнулось уздовж тераси, але географічне розташування, головним чином, на окремих пагорбах, дає можливість припустити, що це були споріднені поселення, які складали родоплеменне гніздо.

Територія навколо Чернігова, як і навколо Любеча, досить щільно обстежена археологами. Нажаль, на відміну від Сновська, пам'ятки роменської культури тут не виявлені.

Можливо, з одного боку, це пояснюється тим, що і Чернігів і Любеч виникли на самому рубежі з племенами полян, і просування їх далі на південний захід було ускладнено цими обставинами. Із іншого боку, не виключено, що і Чернігів і Любеч виникли незадовго до взяття їх Олегом і включенням в систему державницьких відносин. У цьому випадку родоплеменний уклад їх був зруйнований, і ця етнічна округа не встигла сформуватись.

ЛІТЕРАТУРА

Богусевич, В. А. 1955. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 5, с. 5-11.

Казаков, А. 2013. Чернігів—Любеч: південно-західний кордон літописних сіверян. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя*. Київ: Стародавній світ, с. 85-89.

Моргунов, Ю. Ю. 2014. Ещё раз о северянских «протогородах». *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи*. Київ: Стародавній світ, с. 116-131.

Новик, Т. Г., Солобай, П. В. 2013. Археологічні дослідження на території Єлецького монастиря в Чер-

нігові. *Археологические исследования в Еврорегионе Днепр в 2012 г.*, с. 202-203.

Повість... 1990. *Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатським списком)*. Переклад В. В. Яременка. Київ: Радянський письменник.

Рыбаков, Б. А. 1949. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 11: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов, I, с. 7-99.

Черненко, О. Є., Новик, Т. Г., Бондар, О. М. Дослідження на території Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 303-304.

REFERENCES

Bohusevych, V. A. 1955. Arkheolohichni rozkopky v Chernihovi v 1949 ta 1951 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 5, s. 5-11.

Kazakov, A. 2013. Chernihiv—Liubech: pivdenno-zakhidnyi kordon litopysnykh siverian. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Slov'iany i Rus: arkheolohiia ta istoriia. Zbirka prats na poshanu diisnogo chlena Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy Petra Petrouycha Tolochka z nahody yoho 75-richchia*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 85-89.

Morgunov, Yu. Yu. 2014. Eshche raz o severyanskikh «protogorodakh». *Mista Davnoi Rusi. Zbirka naukovykh prats pam'iaty A. V. Kuzy*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 116-131.

Novyk, T. H., Solobai, P. V. 2013. Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Yeletskoho monastyria v Chernihovi. *Arkheologicheskyye issledovaniya v Evroregione Dnepr v 2012 g.*, s. 202-203.

Povist... 1990. *Povist vrem'ianykh lit: Litopys (za Ipatskym spyskom)*. Translation V. V. Yaremenka. Kyiv: Radianskyi pismennyk.

Rybakov, B. A. 1949. Древности Chernigova. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 11: Materialy i issledovaniya po arkheologii drevnerusskikh gorodov, I, s. 7-99.

Chernenko, O. Ye., Novyk, T. H., Bondar, O. M. Doslidzhennia na terytorii Yeletskoho Sviato-Uspenskoho monastyria v Chernihovi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.*, s. 303-304.

A. L. Kazakov

THE CHERNIHIV SIVERIANS

Issues considers the emerging of East Slavic cities is one of the main challenges for contemporary Medieval studies. This challenge refers mainly to Polians,

Drevlians, Severians and other tribes and tribal unions which are mentioned in some of Kyiv Rus manuscripts. The paper deals with the description of localization and finding in Chernihiv city the artifacts defined as the ones belonging to Romenska culture, which, in historical studies, identified as Severians (who was mentioned by Primary Chronicle).

Some scholars (e. g. P. Tolochko), accept the hypothesis of Slavs (from Primary Chronicle) having had the cities. The others (e. g. Yu. Yu. Morgunov) are skeptical to this claim. Some historians (namely, A. V. Kuza) debate on series of material evidences — the empirical facts referring to some of inhabited localities which used to be Old Rus city of the period of feudal period. However, the major part of Severian centers showed no differences from other Old Rus centers, and their socio-topographical components looked in a similar way — mainly represented by the nexus of dytynets and posad. This is the core of skeptical theory, who, however, forget about early Slavonic and Kyiv Rus cities and centers are urban organisms existed not synchronically but diachronically — in the two different epochs: the former existed in times of prehistoric societies collapse, while the latter may be considered as «epiphenomenon» of early Slavonic centers, which inherits them culturally. Some Severians centers (such as Lubech, Snovsk or Radychiv) exceeded by fortifications area even some Old Rus cities. Severians tended to choose high terraces as dwelling places, which is exemplified by Novgorod-Siverskiy, Snovsk, Lubech and in Chernihiv particularly.

Keywords: Severians, Romenska archaeological culture, dytynets, suburban cities, early Slavonic urban structures, Slavs mentioned in Primary Chronicle, manuscripts, literature references, Western Slavs, Chernihiv.

Одержано 04.10.2019

КАЗАКОВ Андрій Леонідович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАНУ, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KAZAKOV Andrii L., Candidate of Historical Sciences, Senior Research Officer, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9927-3380;

e-mail: andrii_kazakov@iananu.org.ua.